

Makale Künyesi (Araştırma): Çetin, E. (2019). Türkçe çal- ve çap-fiilleri üzerine bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 375-390.

TÜRKÇE ÇAL- VE ÇAP- FİİLLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Engin ÇETİN¹

ÖZET

Bir dilin söz varlığını oluşturan sözcükler yeni ihtiyaçlar, karşılaşılan durumlar, bir dilin veya bir sözcüğün diğerine etkisi vb. nedenlerle zaman içinde yeni birçok anlam olayına hatta sözcük ölümlüne maruz kalabilir. Bu, tarih içinde her dilin yaşadığı bir durumdur. Bir dilin söz varlığı bu anlamda bir parça tarafından boşaltılan alanın diğer parça tarafından doldurulduğu büyük bir yapboza benzer. Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde çok sık rastlanmayan, yakın anlamlı *çal-* ve *çap-* fiillerinin zaman içinde yaşadıkları anlam değişiklikleri, kazandıkları yeni anlamlar ve birliktelik kullanımları lehçeler arası ilişkiler de göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Söz konusu iki fiil en eski dönemlerden beri nispeten daha sık kullanılan *ur-* fiili ile de anlam yakınlığına sahiptir. *Çal-* ve *çap-* fiilleri Türk dili tarihi içinde zaman zaman birbirine yaklaşan zaman zaman uzaklaşan bir görünüm arz etmektedir. Örneğin *çal-* fiili başlangıçta bugün “vurmak” şeklinde karşılayabileceğimiz temel anlamıyla büyük çoğunlukla *yërke çal-* olarak kullanılmışken 14. yüzyıl ile birlikte “müzik aleti çalıştırmak” ve “hırsızlık etmek” anlamıyla da karşımıza çıkar. *Çal-* fiilinden daha az kullanılan, yansıma bir sözcük olan *çap-* fiili ise *Divanü Lüğati't-Türk*'te ve sonraki dönemlerde farklı anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, çal-, çap-.

ON TURKIC VERBS ÇAL- AND ÇAP-

ABSTRACT

Words that form the vocabulary of a language may be subject to many new meanings or even word deaths over time due to new needs, different events, situations encountered, the effect of one language or one word on another, and so on. This is a situation which every language goes through in history. In this sense, the vocabulary of a

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. ecetin@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7614-8333>

language is similar to a large puzzle in which the field discharged by one part is filled by another. In this study, the changes of the meanings of the verbs *çal-* and *çap-* -which had close-meanings- over time, which are not very common in the Old Turkish texts, the new meanings they have gained and the common use of them is discussed by relation between the dialects is taken into consideration. The two verbs mentioned have a close-meaning also with the verb *ur-*, which has been used relatively more frequently since the oldest periods. The verbs *çal-* and *çap-*, in history of Turkish Language, offer a view that approaching to each other or leave from each other view from time to time. For example, while the verb *çal-* was originally used mostly as “to hit” today in the basic sense that we can know in the form of *yërke çal-*, with the 14th century and beyond it appears as “to play musical instrument” and “to steal”. The verb *çap-* is onomatopoeic verb which is less used more than the verb *çal-*, appears in *Divanı Lügati't-Türk* and in later periods with different meanings.

Keywords: Old Turkic, çal-, çap-.

GİRİŞ

Dile hangi zaman diliminden ve nereden bakılırsa bakılsın dillerin yüzlerce yıllık birikimi olan söz varlığı dil içi ve dil dışı nedenlerle gelişir, değişir, üyeleri yeni anlam kazanır, kimi üyeleri zamana yenik düşer, kimileri kaybolmamak için bir başka üyenin alanına girer. Söz varlığının her üyesi kendine bir yer edinme çabası içindedir. Anlamdaşlık aynı dilin üyeleri için çoğunlukla sonradan oluşmuş bir durumdur. Dil, doğal olarak aynı anlamda iki söz üretmez. Günümüzden bakıldığında anlamdaş görülen aynı dilin sözcüklerinin başlangıçta farklı kullanım özelliklerine sahip olduğu veya dilin farklı lehçelerine ait olduğu görülür. Örneğin *kizle-* ve *yaşur-* fiilleri Kutadgu Bilig’de kullanılmış olmakla birlikte *kizle-* fiilinin Oğuzca olduğu düşünülmektedir (Gülsevin, 2007, s. 294 vd.). Sözcükler, yukarıda da söz edildiği gibi, zaman içinde birbirlerine yaklaşabilir, birinin anlam alanına girebilirler. Bu çalışmada, tarihî metinlerde ve günümüz Türk dillerinde yakın anlamlı olarak kullanılan *çal-* ve *çap-* fiillerinin geçmişten günümüze yaşadıkları anlam ilişkileri üzerinde durulmuştur.

İNCELEME

Bu çalışmaya konu olan *çal-* ve *çap-* fiillerinin Eski Türkçe metinlerde nadiren kullanıldığı görülür. İlk olarak Uygurca metinlerde rastlanan *çal-* fiili özellikle *yërke çal-* deyimini içinde kullanılmıştır. *Çap-* ise ilk olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar. Bu iki fiil yerine yazıtlardan başlayarak *ur-* fiili tespit edilmiştir. *Ur-* fiili sonradan çoğunlukla *yërke çal-* şeklindeki bir kullanıma koşut olan *birtin sıñar oñ egninteki tonun açınıp oñ tizin yërke urup ayasın*

kavşurup (...) (AY 649/23) cümlesindeki “hızlıca çarpmak” temel anlamı yanında sonradan *çal-* ve *çap-* fiillerinin karşıladığı pek çok anlam için kullanılmıştır: *ney ney sabım erser beğgü taşka urtum* (KT, BK); *köñülteki sabımın urturtum* (BK); *beğgü taşığ urturtum* (O); *bitigin belgüsin bo urtı* (Tes); örneklerinde *ur-* fiili temel anlama bağlı olarak “hakketmek”; *yüz artukı okun urtı* (KT D 33); *yanut bêrdi ögdülmüş aydı kadaş okun urdı ödle köñül kıldı baş* (KB 5688) örneğinde yine temel anlama bağlı olarak “kesici, delici aletle zarar vermek”; *yelme kargu edgüti urgul basıma* (T 34); *alku maşa şiravaklar sañgüt kılıp ornadıp urdılar* (Abh.Sho. 2127); *yazı ban ığaç urup ol ığaç üzesinte ol sokmuş otuğ suv birle kayınturup ursun* (AYÇetin VII 477/17); *ulatu hualıg bezekler ursunlar* (AY 544/13) örneklerinde “yerleştirmek” *anın vaybaşıkêlig bahşılarnıy sözlemişinde urmuş ol têrler têgüci savıg* (Abh.Sho. 4209.); *ney adınlarınıy ujikiñdeki yörüğü urmuş ermez* (Abh.Sho. 67.); *aşnuça iştırd(ü)kke idu tegindim têp bitigde munılayu sav urdı* (HT V82-2); *kalı mundag erse yorık utru ur yorık utru ursa kişig yoklatur* (KB 175); *urdı tayrı bir mesel* (RKu. T. 34/96b3) cümlelerinde “ortaya (söz, yorum vb.) atmak”; *takı ur katıgdı ba ter* (IB); *kamağ ışığ başın bêrgerü bap meniñ eligde uruğ* (KP LXXX.-2); cümlelerinde “iki şeyi sıkıca birleştirmek” *üçünç suvda yekler urup kemi suvka çomurur* (KP XVII-6); cümlesinde “çarpmak”; *bulut kökredi urdı nevbet tuğı / yaşın yaşnadı tarttı hakan tuğı* (KB 86); cümlesinde “ses çıkarmak amacıyla vurmak”; *uruğ boyunlarını* (RKu. T. 37/6b1) cümlesinde “kesici bir aletle hızlıca çarparak kesmek”. Zamanla söz konusu iki fiilin kullanım alanını genişletmesiyle *ur-* fiili de bazı kullanımlarını anlamca yakın iki fiile bırakmıştır. Örneğin *yêrke ur-* yapısı yerine daha çok *yêrke çal-* kullanımının tespiti, *tuğ ur-* yerine sonradan *davul çal-*, erken dönemlerdeki *boyun ur-* yerine veya yanında Harezmi Türkçesi dönemindeki *kese çap-* türünden kullanımlar *çal-* ve *çap-* fiillerinin başlangıçta *ur-* ile temsil edilen bu anlamların bir bölümünü üstlendiği veya bunun için çaba sarf ettiğini gösterir. Başlangıçta bu üç fiilden *çal-* ve *ur-* yalnızca bilinçli olarak yapılan eylemleri, *çap-* ise hem bilinçli hem bilinçsiz olarak gerçekleşen / gerçekleştirilen eylemleri anlatmakta kullanılmıştır. Başlangıçta *çal-* ve *ur-* fiillerinde “vurmak, çarpmak” anlamı söz konusu iken *çap-* fiilinde Clauson’un söz ettiği gibi (ED 393a) bir ses taklidi söz konusuysa “ses çıkarmak” ön plandadır. Tarih içinde *çap-* fiilinin kazandığı “koşmak, süratle atılmak” gibi kimi anlamlarının sesle ilgili olduğu görülür. Böylelikle *çal-* ve *ur-* fiillerinin anlamca birbirlerine Türkçenin ilk yazılı metinlerinde daha yakın olduğu söylenebilir. Ancak aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, *çal-* ve *çap-* fiilleri de zamanla birbirlerine yaklaşmışlardır. Aşağıda *çal-* ve *çap-* fiillerinin geçmişten günümüze kullanım ve anlam özellikleri üzerinde durulmuştur:

Çal- fiili

Fiil, yukarıda da belirtildiği gibi ilk olarak Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. *çalmış erdi yalın ootug t(e)rs körümlüg tagda* (Hts. 1911) cümlesinde “vurmak (Gabain, 1935, s. 411), (ateşi) vurarak söndürmek” anlamı söz konusudur. Fiil Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerindeki diğer örneklerin neredeyse tamamında *yërke çal-* deyiminde yer almıştır: *anta ötrü bodıs(a)t(a)vmıñ yaş süñökleri inaru berü anda monta saçılıp yatmışın körüp et'özlerin birgerü yërke çalıp ögsirep tınsırap (...)* (AYGulcalı Aç Bars 472); *ëlig begniñ hatunı tolp et'özün kötürüp yërke çaltı bir yumğı açığıña umadıñ* (AYGulcalı X 682). *Çal-* fiili yukarıdaki Hsüen-Tsang Biyografisi'nden alınan cümlede 撲 *pü* (G: 9508) sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Sözcük Çince “saldırmak, vurmak, çarpmak, çarpışmak” anlamlarını taşımaktadır ([http://buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?64.xml+id\(%27b64b2%27\)](http://buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?64.xml+id(%27b64b2%27))). Fiil, *Altun Yaruk*'tan alınan ilk örnekte 投地 *tóu dì* (G: 11446, 10956) “yere atmak” ibaresinde 投 *tóu* “atmak” (AYGulcalı X 682); ikinci örnekte 蹙地 *chóu dì* (G: 10956) “yerde sakatlanmak” ibaresinde 蹙 *chóu* “sakatlanmak” (AYGulcalı Aç Bars 472) sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. 投 *tóu* sözünün *Altun Yaruk*'ta başka yerlerde Türkçe *kemiş-* “atmak, fırlatmak”; 蹙 *chóu* sözünün ise *sıkıl-* fiiliyle de karşılandığını belirtmeliyiz. Böylece çevirmen-yazarların bağlama göre Çince aynı söz için Uygurcada farklı farklı sözleri tercih edebildikleri bir kez daha görülmektedir. Bunun yanında bu sözcük tercihi *çal-* ile *ur-*, *yërke çal-* ile *kemiş-* ve *yërke çal-* ile *sıkıl-* fiilleri arasındaki anlam ilişkisini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. *Altun Yaruk*'tan alınan yukarıdaki iki örnekten birincisi hem erken tarihli Berlin yazma parçasında (U 841/b/2) hem de paralel Pb. nüshasında aynı şekilde kullanılmışken *Aç Bars* çatığında geçen *yërke çal-* deyimini yalnız Pb nüshasında bulunur. Paralel Berlin yazma parçasındaki bu kısım zarar gördüğü için bu bölümü tespit etmek mümkün olmamıştır. Kutadgu Bilig'de çoğu zaman *yërke çal-* deyiminde karşılaşılan fiil, tek başına kullanıldığında da *yërke* sözü düşmüş bir deyim izlenimini vermektedir: *tutup çaldı yërke ağır ig kelip töşekke kırıp yattı muñlug ulıp* (KB 1056); *bu kün öknüp aşğı negü ay ata başın yërke çalsa ulıp miñ kıta* (KB 1207); *bulağ semrise kör munar hem azar içisin çalar yërke andın tezer* (KB 3600); *negü ter eşitgil ölügli kişi ölüde ulıp yërke çalmış başı* (KB 6177). Yukarıdaki örneklerde *yërke çal-* deyiminde gördüğümüz fiil iki örnekte *başı(n)* *yërke çal-* olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki yine *Kutadgu Bilig*'den alınan ilk iki örnekte *yërke* sözü düşürülmüş deyim *baş çal-* şekline bürünmüştür: *yoluñ oñça kelse etildi işiñ kalı solça kelse ulıp çal başıñ* (KB 1392); *sakišta usansa kayu içiler sakiş*

bêrdükinde ulır baş çalar (KB 2781). *Atebetü'l-Hakayık*'tan alınan şu örnekte de *yêrke* sözü düşürülmüş, *nefisni çal-* kullanımı ortaya çıkmıştır: *ne yazdı ajunka bu sahib hüner / negüke bu anı ulaşu kınar / hasislerini kötrüp nefisni çalıp / azu kutsuz ajun karıpmu munar* (AH 448). Bu örneklerde *yêrke* sözünün düşürülmesinin nedeni şiirin vezni olmalıdır.

Divânü Lügati't-Türk'te *çal-* fiilinin “vurmak” ve “(bir söz) işitilmek, çalınmak” anlamı tespit edilmiştir. Birinci anlam için *ol anı çaldı* “O, onu yere çaldı” (DLT, s. 279; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, s. 240) ve *ıtım tutup kudı çaldı / anın tûsin kara yıldı ...* “İtim, (kurdy) tutup yere çaldı, onun tüyelerini yoldu.” (DLT, s. 279; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, s. 240); ikinci anlam için *ol sözüg meniñ kulakka çaldı* “O, sözü bana işittirdi.” Fiil yukarıdaki ilk cümlede Arapça *şara'a* “”; ikinci cümlede *samma'a* “” ve üçüncü cümlede ise *daraba* “” ile karşılanmıştır. *Çal-* fiili Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesi Rylands nüshasında da tespit edilmiştir: *aydı: ol benim tayakım turur tayanur men anıj üze hem yapurgak çalar men anıj birle koylarım üze hem maña anıj içinde hacetler öñin turur* (Rylands 20/18) “(Mûsâ dedi (ki): O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelerim. Onunla başka işlerimi de görürüm.” *Tâhâ: 18* (RKu. T. 31/40b3-31/41a1). Sözcük burada Arapça (أَهْتَلُ) “yaprak silmek, yaprak dökmek” (Çanga, 2016, s. 537) sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Rylands nüshasında *çal-* ile çevrilen bu sözcük aynı döneme ait TİEM (73) Kur'an tercümesinde *tüşür-* fiili ile karşılanmıştır: *anıj üze yapurgak tüşür men* (TİEM 20/18).

Fiil, *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçen *çala al-* yapısında “çalmak, hırsızlık etmek anlamında kullanılmıştır. Eser, *çal-* fiilinin bu anlamının tespit edildiği Türkçe en eski metindir. Fiil, bu anlamını *çala almak* “darbe vurarak, zarar vererek almak” yapısının eksiltiyle *çal-* biçiminde yaygınlaşmak suretiyle kazanmış olabileceği gibi, Aşağıda “müzik aleti çalmak” anlamını kazanması gibi, başka dillerin etkisiyle bir çeviri öge olarak dile yerleşmek suretiyle de kazanmış olabilir. Nitekim Farsçada *zedan* fiili Türkçedeki gibi “vurmak” anlamı dışında “hırsızlık etmek” (Enverî, 1956, s. 1194) anlamına da sahiptir Harezmi Türkçesi döneminde *çal-* fiili önceki dönem metinlerindeki kullanımlara benzer şekilde *yêrge çal-*, *taşga çal-*, *dîv perî çal-* yapılarında “vurmak”; *nây çal-* ve *kopuz çal-* yapılarında ise “bir müzik aletini çalıştırmak” (Ata, 1998, s. 156) anlamlarında kullanılmıştır. Fiil, 14. yüzyılda karşılaşılan “bir müzik aleti çalıştırmak” anlamını başlangıçta vurmalı çalgılar için “vurarak ses çıkarmak” anlamından genelleşme sonucu kazanmış gibi görünse de Eski Türkçe metinlerde *çal-* fiilinin vurmalı çalgılara (davul vb.) “ses

çıkarmak amacıyla vurmak” anlamında kullanılmamış olması *çal-* fiilinin bu anlamı *vurmak* → *müzik aleti çalmak* anlam ilişkisinin kurulduğu Arapça (darb) ve Farsçanın (zeden) etkisiyle sonradan kazandığını düşündürür. Bu ihtimal Nişanyan tarafından da dile getirilmiştir (<https://www.nisanyansozluk.com/?k=%C3%A7almak>). *Divanü Lügati't-Türk*'te nefesli çalgılar için “ödtürmek, çalmak” anlamında *ötür-* fiili kullanılmıştır: *ol sıbzgu ötürdi* “o, kaval (ve başkası) ödtürdü” (CTD I, s. 183; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 91; Kaçalın, 2019, s. 378). Burada fiilin karşılığı Arapça *şayyağa* “bağırarak, çağırarak olarak verilmiştir. Eserde *ötür-* fiilinin insan aracılığıyla çıkarılan başka sesler için kullanıldığına değinilmiştir (CTD I, s. 204; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 105). Görüldüğü gibi, *Divanü Lügati't-Türk*'ten sonraki dönem ve sahalar da *çal-* fiiliyle karşılanabilecek olan yapı, *çal-* fiilinin henüz bu anlamı taşımaması nedeniyle *ötür-* fiiliyle karşılanmıştır. Oysa cümleden *ötür-* fiilinin “gelişigüzel sesler çıkarmak” anlamından ziyade “anamlı sesler çıkarmak, müzik icra etmek” anlamı sezilmektedir. Karahanlı Türkçesi dönemine ait TİEM (73) Kur'an tercümesinde de “üfleme” anlamında Arapça *nufiha* fiilinin karşılığı olarak *ürül-* fiilinin kullanıldığı görülür (Ünlü, 2004, s. 714). Kur'an-ı Kerim'deki “sur(a) üfleme” ibaresinin kalıp bir yapı olması tercümedeki *ürül-* fiilinin başlıca kullanılma nedeni olsa da dönem metinlerinde *çal-* fiilinin bu anlamda kullanılmadığı görülür. *Çal-* fiili Harezmi Türkçesi dışında 14. yüzyılda “üfleme” bir çalgıyı çalıştırmak, üfleme” anlamında *Codex Cumanicus*'ta Farsça *zedan* “çalmak, müzik aleti çalmak” (Steingass, 1998, s. 612) fiilinin karşılığı olarak tespit edilmiştir (Argunşah ve Güner, 2015, s. 455). *Divanü Lügati't-Türk*'te *çal-* fiilinin bu anlamda geçmemesi, ancak *kopuz* maddesinde *al-üd allaği yudrabu bihi* “Ud, onunla çalınır.” cümlesindeki Arapça *yudrabu* (< *daraba*) sözü bu etkiye örnek olarak gösterilebilir. Eski Türkçe metinlerde “vurarak ses çıkarmak” anlamını vermek için *tokı-* fiilinin kullanılmıştır. *Altun Yaruk*'ta bu anlamda *küvrüg tokı-* bileşik fiili birçok kez geçer Örneğin söz konusu eserden alınan şu cümlede *tokı-* fiili Çince 擊 *ji* “vurmak” sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır: *anıñ ara bir braman eliginte küvrüg tokıgu ıgaç kötürü kelip ol altun küvrügüg tokıp* (...) (AYKaya 93/12). Çağatay Türkçesi metinlerinde *çal-* fiili “elle dokunmak, dövmek, vurmak; çalmak, götürmek” (Courteille, 1870, s. 280) anlamlarındadır.

Anadolu sahası metinlerinde çal- (I) fiili “1. Katmak, karıştırmak, 2. Sürmek, sıgamak”; *çal- (II) fiili* “1. Kesmek üzere sürmek, kesmek; 2. Vurmak, çarpmak, atmak, 3. Çelmek”; ve *çal- (III) fiili* “Bağlamak, takmak, sarmak” şeklinde tanımlanmıştır (s. 815-819).

Aşağıda Eski Türkçe çal- fiilinin günümüz Türk dillerindeki durumları, anlamları ve kimi zaman türevleri sözlüklerin el verdiği imkânlar ölçüsünde sıralanmıştır:

Tablo 1. Eski Türkçe çal- fiilinin günümüz Türk dillerindeki görünümü.

Dil	Çal-
Azerbaycan Türkçesi	çal- (I) “1. müzik aletinde bir şey icra etmek, 2. Vurmak, çarpmak, savurmak, 3. Dövmek, vurmak, 4. Biçmek (ot vs.), 5. Sokmak, dişlemek (böcek vs.), 6. Andırmak, benzemek (renk), 7. Ses çıkarmak (haber vermek), 8. Koparıp almak, kaçırmak, 9. Katılaştırmak, 10. Karıştırarak pişirmek; çal- (II) “süpürmek”; çal- (II) “eşarbi başına örtüp arkasından bağlamak” (Altaylı, 1994, s. 190).
Türkmençe	çal- (I) “1. Bilemek, 2. Bir enstrümanı çalmak, 3. Vurmak, çarpmak, 4. Sürmek, boyamak (renk vs.) 5. Başını kesmek, 6. Sarmak, dolamak, 7. Süpürmek, 8. Katmak, karıştırmak” (Tekin vd., 1995, s. 108).
Gagavuzca	çal- (I) “1. Çalma, hırsızlık, 2. müzik aleti çalma, 3. Türban” (Baskakov, 1991, s. 51).
Yeni Uygurca	çal- (I) “karıştırmak”; çal- (II) “ayak dayamak, ayakla vurmak”; çal- (III) “çalmak, müzik aletini çalmak” (Necipoviç Necip, 2008, s. 69).
Özbekçe	çal- “1. Müzik aleti çalmak, 2. Birini engellemek, rakibini kandırıp önüne geçmek, 3. Bağlamak, 4. Bir şeyin üzerini kaplamak, 5. Kesmek, kırmak, yıkmak, 6. “Karıştırmak (ÖTİL II, s. 351-352).
Kazakça	şal- “1. çelmek, çelme takmak, 2. İple sıkıca bağlamak, 3. Kurban kesmek, adak adamak, 4. İğneleyici konuşmak, birisini alaya almak, alay etmek, 5. Otlatmak, 6. Hafiften ateş yakmak, engel olmak, şanssızlığa uğramak, saçları ağarmak” (Koç vd., 2003, s. 624).
Karakalpakça	şal- (I) “1. ayak vurmak, 2. Bağlamak, 3. kesmek”; şal- (II) “”; şal- (III) ; şal- (IV) (Baskakov, 1958, s. 722)
Kumukça	çal- “1. Biçmek, 2. Örmek, sarmak, 3. Kesmek, biçmek, düşürmek, devirmek, vurmak, 4. Çalmak (müzik aleti)” (Pekacar, 2011, s. 96).
Kazan Tatarcası	çal- “boğazını kesmek, boğazlamak, kurban kesmek” (Öner, 2009, s.61).
Kırım Tatarcası	çal- “çalmak, anaforlamak, aşırmaq” çalğı “çalğı, çalğı çalma, müzik (Muzafarov ve Muzafarov, 2018, s. 78)
Karaçay-Malkarca	çal- “biçmek”; çal- “kekelemek” (Tavkul, 2000, s. 166).
Başkurtça	sal- (I) “1. Boğazını kesmek, boğazlamak, kurban kesmek”; sal- (II) “1. Bir uçtan bir uça birleştirmek, 2. Ellerini, kollarını bağlamak, 3. Etrafını sarıp yol kesmek” (Özşahin, 2017, s. 493).

Karayimce	çal- “1. Müzik aleti çalmak, 2. Vurmak, 3. Atmak, saçmak, 4. Sallamak, 5. Biçmek (Baskakov, 1974, s. 622)
Nogayca	şalıp (şal-) II “biçmek, 2. kesmek, batırmak” (Baskakov, 1963, s. 403)
Karayimce	çal- “1. (müzik aleti) çalmak, 2. Vurmak, 3. Atmak, 4. Sallamak, 5. Kesmek, biçmek, 6. Çalkalamak, 7. çevrelemek, 8. Ayakla basmak, 9. Hırsızlık yapmak (Baskakov, 1974, s. 622)
Kırgızca	Çal- (II) “1. Keskin ve sert bir vuruşla vurmak; 2. Kamçı ile vurmak; 3. (hayvanı) kesmek; 4. Bakmak (Yudahin, 1998, s. 246)
Tuvaca	şalıp “hızlı, çabuk, süratli, öncü” (Ölmez, 2007, s. 259).
Altayca	çal- (-); [çalğı: orak] (Naskali ve Duranlı, 1997, s. 70)
Yakutça	sal- “ayrılmak” (Pekarskiy, 1959, s. 2035)
Çuvaşça	şul- “biçmek, tırpanlamak, koparmak, yolmak” (Bayram, 2007, s. 210).

Çap- Fiili

Clauson tarafından yansıma bir fiil kabul edilen *çap-* fiili Orhon ve Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilememiştir. Türkçe için yansıma sözcüklerin daha çok isim olduğu ve bu sözcüklerin isimden fiil yapım ekleriyle fiilleştirildiği bilinse de yansıma fiillerin sayısı az değildir: *tam-* “damlamak” (DLT), *çırp-* “silkelemek, çırpamak”, *güm-* “güm güm vurmak” *munç-* “el veya ayakla ezmek”, *pırt-* “yerinden çıkmak” (Zülfikar, 2018, s. 109). *Çap-* fiili ilk olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir. *Divanü Lüğati't-Türk'te er suvda çaptı* cümlesinde “yüzmek” anlamında Arapça *sabaħa*; *ol atı çıpkı birle çaptı* örneğinde “(ata) hafifçe vurmak” ve *çomak tat boynın çaptı* cümlelerinde “birinin boynun vurmak (Uygur lehçesinde)” anlamında *daraba*; er evin çaptı cümlesinde “saf çamurla sıvamak” cümlesinde ise *laħaħa* (CTD I, s. 388-389; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 615) sözleriyle karşılanmıştır. Kutadgu Bilig’de de bir kez geçen *çap-* fiili eserdeki şu beyitte Arat’a göre “yüzmek” (1979, s. 127) anlamında kullanılmıştır: *kayısı kopar kör kayısı konar kayısı çapar kör kayı suv iħer* (KB 73). TIEM Kur’an tercümesinde iki kez geçen *çap-* fiili *ol ol iħi yarattı tünni kündüzni takı künni takı aynı kamug tezgınmek içinde çaparlar* (Ünlü, 2004, s. 21/33) ve *felek içinde çapa tezgınürler* (Kök, 2004, s. 36-40) cümlelerinde “yüzmek” anlamındadır ve Arapça *sabaħa* “yüzmek” sözünün türevi olan (تَسْبُحُونَ) *yasbahun* karşılığında kullanılmıştır. Fiil Harezmi Türkçesi döneminde “vurmak, ses çıkarmak amaçlı vurmak” anlamının yanı sıra *kese çap-* yapısında veya tek başına “kesmek üzere vurmak, sürtmek” (Ata, 1998, s. 157) ve “koşmak” (Ata, 1997, s. 100) anlamlarında tespit edilmiştir. Sözcüğün Anadolu sahasında da

görülen “koşmak, süratle atılmak” anlamı sözcüğün “‘çap!’ diye ses çıkarmak”tan hızla gerçekleştirilen bir eylem hâlini alarak “‘çap çap!’ diye ses çıkarmak”tan gelişen bir anlam olmalıdır. Nitekim günümüzde Kırgızca ve Çuvaşçada görülen fiilin “kamçı ile vurmak, kamçılılamak” anlamı da bu ses taklidi ile ilgili olmalıdır. Çağatay Türkçesi metinlerinde de *çap-* fiilinin “acele etmek, koşmak, kılıçla vurmak, kesmek” (Courteille, 1870, s. 272) anlamlarında kullanıldığı görülür. Sözcüğün 14. yüzyıldan itibaren Harezmi Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi farklı dönem ve sahalarda görülen “koşmak, acele etmek” anlamı, yukarıda da belirtildiği üzere fiilin Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen “yüzmek” anlamı gibi, fiil yapılırken çıkan sesin fiilin adı olması şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Sözcük Anadolu sahası metinlerinde 14. yüzyıldan itibaren inorganik bir *-r* türemesi yaşayarak *çap-* ve *çarp-* (Tar.S. II, s. 833) şeklinde karşımıza çıkar². Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğati*'nde (2002, s. 478) yalnızca Oğuz grubu Türk dillerinde görülen *çarp-* fiilini Eski Türkçe *çap-* fiiline bağlamakta ve benzer ET *ket-* > *kert-*, ET **sak-* > *sark-*, ET *sep-* > *serp-* örneklerini vermektedir. Şirin User de “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine” başlıklı makalede bu fiilden türediğini düşündüğü *çabı*ş unvanıyla ilgili olarak söz konusu ettiği *çap-* fiilindeki batı sahasında görülen *-r* türemesinin Arapça *darb* sözünün analogik etkisiyle olduğunu düşünmektedir. Oysa bu *-r* türemesi yukarıdaki örneklerde ve kendisinin de belirttiği ET *bek* > *berk*, *kutgar-* > *kurtgar-* vb. sözcüklerde de görülmektedir ve Türkçenin farklı dönem / sahalarda karşılaşılan bir durumdur. Bu *-r* türemesinin nedeni belki de *k*, *p* ve *t* gibi patlamalı bir ünsüzden önce çarpmalı bir ünsüz olan *r*'yi getirerek sözün ses yapısını ve dolayısıyla anlam yapısını güçlendirmek, sözün anlamsal etkisini artırmaktır. *Tarama Sözlüğü*'nde *çap-* fiilinin “1. Yağma, çapul etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek, 2. Koşmak, süratle hareket etmek, 3. Sürmek, koşturmak” (s. 826-828) anlamlarında tespit edildiği bildirilmiştir.

Aşağıda Eski Türkçe çal- fiilinin günümüz Türk dillerindeki durumları, anlamları ve kimi zaman türevleri sözlüklerin el verdiği imkânlar ölçüsünde sıralanmıştır:

² Ahmet Kayasandık tarafından yazılan ve *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 7/1, 2018, s. 105-125'te yayımlanan “Türkiye Türkçesinde Ölen Fiiller” başlıklı çalışmada *çap-* fiili her ne kadar “ölmüş” fiiller listesinde yer alsada da *çap-* fiili Türkiye Türkçesi ağızlarında *çap-* (DS III s. 1077); ölçünlü dilde ise *çarp-* şekline bürünmüş olarak yaşamaktadır.

Tablo 2. Eski Türkçe *çap-* fiilinin günümüz Türk dillerindeki görünümü.

Dil	Çap-
Azerbaycan Türkçesi	çap- (I) 1. “Satır, balta, keser vs. ile parçalamak, yarmak, 2. Hızlı sürmek, koşturmak, kaçıp gitmek, 3. Zorla veya başka bir yolla elindekileri almak, soymak, 4. Keskin bir şeyle yaralamak (Altaylı, 1994, s. 192).
Türkmence	çap (I) “koşmak”; çap (II) “1. Kesmek, parçalamak, 2. Yağmalamak, 3. Öldürmek, kesmek” (Tekin vd., 1995, s. 110).
Gagavuzca	çapkın “çapkın, yaramaz çocuk”; çapkınnamaa “süratlenmek” (Baskakov, 1991, s. 52).
Yeni Uygurca	çap- (I) koşmak; çap- (II) çiftleşmek; çap- (III) “kazmak, açmak, oymak”; çap- (IV) “kakmalarla süslemek” (Necipoviç Necip, 1995, s. 71)
Özbekçe	çâp-I Hızlı hareket etmek, koşmak, 2. Ateş yakmak, çâp-II “Parçalamak, yarmak, kesmek” (ÖTİL II, s. 378).
Kazakça	şap- (I) “Dörttnala, dolu dizgin gitmek, atla dörttnala gitmek”; şap- (II) “Keskin bir aletle kesmek, biçmek, ağacı baltayla kesmek, ot biçmek, tahtadan eyer yapmak”; şap- (III) “bir şeye yapışmak, tutunup kalmak” (Koç vd., 2003, s. 628-629).
Karakalpakça	şap- “1. Acele etmek, dörttnala gitmek, 2. Kırbaçlamak, 3. Biçmek, 4. Saldırmak” (Baskakov, 1958, s. 726)
Kumukça	çap- (I) “koşmak”; çap- (II) “1. kesmek, kıymak, doğramak, 2. Yontmak” çap - (III) “badana yapmak” (Pekacar, 2011, s. 98).
Kazan Tatarcası	çap- “1. Pek hızlı çabuk gitmek, (atlar için) hızla koşmak, 2. Koşarak yarışmak, 3. Vurmak, 4. Bir işin peşini bırakmamak, 5. Bir kadını takip etmek” (Öner, 2009, s. 61).
Kırım Tatarcası	çap- “koşmak”; çapış “koşu” vb. (Muzafarov ve Muzafarov, 2018, s. 79).
Karaçay-Malkarca	çab- “saldırmak”; çab- “koşmak” (Tavkul, 2000, s. 164).
Başkurtça	sap- (I) “ sıçrayarak hızlıca koşmak (hayvanlar için), pek hızlı çabucak gitmek”; sap- (II) “1. Gerinerek hızlıca vurmak (yanağa, yüze), 2. Sauna içerisinde yaprak demeti ile vurmak, 3. Kesmek, biçmek, kırkmak” (Özşahin, 2017, s. 497).
Karayimce	Çap- (I) “1. Acele etmek, koşmak; çap- (II) “1. Saldırmak, 2. Baskın yapmak, saldırmak”; şabuv (şap-) II (Baskakov, 1974, s. 624)
Nogayca	şabuv (şap-) I “1. Atlamak, zıplamak, gitmek, 2. Koşmak, 3. Baskın yapmak, saldırmak”; şabuv (şap-) II “1. Kesmek, 2. Kırbaçlamak” (Kalmıkova, 1963, s. 400)
Kırgızca	çap- “1. Hızlı koşmak; 2. Kesmek; 3. Atılmak” (Yudahin,

	1998, s. 251)
Tuvaca	şap- “hücum etmek, vurmak, kırmak” (Ölmez, 2007, s. 259).
Hakasça	sap- (I) “1. Vurmak, dövmek, parçalamak, dağıtmak, kesmek, yarmak, delmek, delip geçmek, 2. çarpmak (nabız), 3. Biçmek (ot), 4. Dövmek (yün), harman etmek, 5. esmek (rüzgar), 6. sallamak (el), çarpmak, kanat çırpılmak, alkışlamak, iğrenç koku salmak, saç ağarmaya başlamak”; sap- (II) “zayıflamak, kilo kaybetmek, erimek” (Naskali vd., 2007, s. 424).
Altayca	çap- “1. hızla, dörtnala koşmak; atka çap- atla dörtnala gitmek. 2. kesmek” [çapkı: orak; çapkiş: balta] (Naskali – Duranlı 1997: s. 70)
Yakutça	sap- “1. Kapatmak, örtmek” (Sleptsov, 1972, s. 315)
Çuvaşça	şap- 1. vurmak, dövmek, dayak atmak, kamçulamak, yansımak (ışık hakkında), 2. Davul çalmak, el çırpılmak, şimşek çakmak, 3. Kitap basılmak, madeni para basılmak, çakmakla ateş çıkarmak, domuz kesmek, boşboğazlık etmek (Bayram, 2007, s. 198); şup- “tokat atmak; alkışlamak (Bayram, 2007, s. 211).

SONUÇ

Eski Türkçede *çal-* ve *çap-* sık kullanılan fiiller olmayıp daha sonraki dönemlerde bu fiillerle (özellikle de *çal-* fiiliyle) kullanılan yapılar Eski Türkçe döneminde yukarıda da belirtildiği gibi *ur-*, *tokı-* vb. anlamca yakın başka fiillerle karşılaşmıştır. *Çal-* fiili ile nispeten yeni olan *çap-* fiili arasındaki temel fark yukarıda da belirtildiği gibi, başlangıçta *çap-* fiilinin tamamen çarpma sonucu oluşan sesi tasvir etmek amaçlı bir anlama sahip oluşudur. Zamanla fiil anlamca sonuca değil de olaya odaklanmış ve bugün de kullanılan “sert bir şekilde vurmak, değmek” anlamı kazanmıştır. *Çal-* fiilinin Eski Türkçe metinlerdeki ve günümüzdeki kullanımlarında fiili gerçekleştirenin bilinçli tavrı söz konusuysen *çap-* fiilinde gerçekleştirenin fiili her zaman kasten yapması söz konusu değildir.

Bu fiillerin zamanla başka anlamlar kazanmasıyla kullanılan sıklıkları artmış, daha çok yeni anlamlarıyla kullanılır olmuşlardır. Örneğin başlangıçta *ur-* fiilinin taşıdığı “kesici bir aletle vurarak kesmek” anlamı sonradan Eski Anadolu Türkçesi döneminde *çal-*, Harezmi Türkçesinde ise *çap-* fiili ile karşılaşmıştır. Bunun gibi *çal-* ve *çap-* fiillerinin zamanla değişik sahalarda “sürmek, sıvamak” anlamı kazandığı da görülür. Böylelikle bu iki fiilin tarih içinde anlamca birbirlerine yaklaştığından söz edilebilir. Söz konusu fiiller bir yandan Türk dilinin kendi iç dinamikleri doğrultusunda yeni anlamlar kazanırken bir yandan da başka dillerdeki anlamdaş sözcüklerin barındırdıkları anlamların etkisiyle çeviri öge olarak Türkçede bu

anlamı karşılar duruma gelmişlerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi, *çal-* fiilinin “müzik aleti çalmak” anlamı *Divanü Lüğati't-Türk*'te Arapça *yudrabu* (< darb), “vurmak” *Codex Cumanicus*'ta da *çal-* fiiline denk gelen Farsça *zeden* “vurmak” fiillerinin etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır. Aynı ilişkinin *çal-* fiilinin “hırsızlık etmek” anlamı için de söz konusu olma ihtimali vardır. Diller, sonuç itibarıyla kazandıkları sözcüklerin bir bölümünü çeviri yoluyla elde ederler ve bu kazanımlara birçok dil için tarihi ve güncel onlarca örnek vermek mümkündür.

Çal- ve *çap-* fiilleri günümüzde Türk dilinin bütün sahaları için birbirinden bağımsız, farklı bağlamları olan bir görünüm arz etse de bu iki fiilin bazı kullanımları aradaki yakın ilişkinin sürdüğünü göstermektedir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *çal-* fiilinin “başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırnak” anlamı ile *çarp-* fiilinin “kurnazlıkla ele geçirmek” anlamı her ne kadar *çarp-* fiili daha çok argoya ait olsa da aradaki anlam ilişkisini göstemesi bakımından önemlidir. Bunun gibi, *çal-* fiilinin *Divanü Lüğati't-Türk*'teki *ol sözüğ meniñ kulakka çaldı* “O, sözü bana işittirdi.” kullanımı göz önüne alındığında Türkiye Türkçesindeki *kulağa çalınmak* ve *kulağına çarpmak* deyimlerindeki *çalınmak* ve *çarpmak* fiilleri arasındaki yukarıda sözünü ettiğimiz anlam ilişkisi yine karşımıza çıkar. Fiillerin farklı sahalarda birbirleri yerine kullanılmaları da anlam yakınlığının göstergelerindedir. Bu bağlamda Eski Türkçe *çal-* fiilinin günümüzde Azerice, Kumukça, Karayimce ve Çuvaşçada “ot biçmek” anlamında kullanılıyorken Eski Türkçe *çap-* fiilinin Kazakça ve Hakasçada “biçmek” anlamında kullanılması örnek olarak verilebilir.

KAYNAKÇA

- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü I – II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısası'l-Enbiya: peygamberler kıssaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [KE]
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis. Uşmağların açuk yolu. cennetlerin açık yolu III dizin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [NF]
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası). Karahanlı Türkçesi (giriş-metin-notlar dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu. [RKu.T.]
- Baskakov, N. A. (ed.), Nasilov, D. S. vd. (1958). *Karakalpasko – Russkiy slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1963). *Nogaysko-Russkiy slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1974). *Karaimsko – Russkiy – Polskiy slovar'*. Moskva: Akamemia Nauk SSSR.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University. [ED]
- Çanga, M. (2016). *Kur'an-ı Kerim lügati, ilavelerle Mu'cemü'l Müfehres*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk yedinci kitap*. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları.
- Courteille, A. P. de (1870). *Dictionaire Türk Oriental*.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāss Hājib, wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic mirror for princes*. Chicago and London.
- Dankoff, R. ve KELLY, J. (1982-1985). *Mahmūd el-Kāşgarī, compendium of the Turcic dialects (Dīwān Luğāt at-Turk) part I-III*. Harvard: Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources: 7. [CTD]
- Derleme sözlüğü I-XII* (1963-1981). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [DS]
- Digital dictionary of Buddhism*. Erişim tarihi: 09.09.2019. Erişim adresi: <http://buddhism-dict.net/>

- Enverî, H. (1382). *Ferheng-i fûşürde-i sühan*. Tahran.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Divânü Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. (1935). *Die uigurische übersetzung der biographie Hüen-tsang's*. Berlin: De Gruyter.
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uyurca Altun Yaruk sudurdan aç bars öyküsü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[AYGulcalı Aç Bars]**
- Gulcalı, Z. (2015). *Altun Yaruk sudur X. kitap (metin-çeviri-açıklamalar-sözlük)*. yayımlanmamış doktora tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. **[AYGulcalı]**
- Gülsevin, G. (2007). Kutadgu Bilig'in dilinde lehçelerin özellikleri: denk çiftler. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2 (2), 276-299.
- Gürsoy Naskali, E. vd. (2007). *Hakasça – Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2019). *Divânü Lugâti't-Türk, Mahmûd el-Kâşgari*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uyurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[AYKaya]**
- Koç, K. vd. (2003). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) (giriş-inceleme-metin-dizin). yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. **[TİEM 73 Kök]**
- Marufov, Z. M. (ed.) vd. (1981). *Özbek tilingining izahli lugati I-II*, Akademia Nauk SSSR, Moskva. **[ÖTİL]**
- Muzafarov, R. ve Muzafarov, N. (2018). Kırım Tatar Türkçesi - Türkiye Türkçesi - Rusça sözlük. Nariman Seyityahya (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadelyaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyursky Slovar'*. Leningrad: Akademia Nauk SSSR. **[DTS]**
- Nasilov, D. S. vd. (1958). *Karakalpaksko – Russkiy slovar'*. Moskva: Akademia Nauk SSSR.

- Necipoviç Necip, E. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (2. bs). İklim Kurban (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer wortschatz mit Alttürkischen und Mongolischen Parallelen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özşahin, M. (2017) *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekarskiy, Э. К. (1959). Slovar' Yakutskogo yazıka. Akademia Nauk SSSR, Moskva.
- Sleptsov, P. A. (1972). Yakutsko-Russkiy slovar'. Akademia Nauk SSSR, Moskva.
- XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü* (2. bs.) (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [Tar.S]
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı birinci cilt a-e (Sprachgeschichtliches und etimologisches wörterbuch des Türkei-Türkischen). Zweiter Band A-E*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi 1, a-d* (1940). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. [SDD]
- Ünlü, S. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (Giriş-metin-inceleme-analitik dizin). yayımlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü I- II* (4. bs.). Abdullah Taymas (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. vorworte und das erste buch, edition und übersetzung der Alttürkischen version des goldglanzsūtra (suvarṇapraphāsasottamasūtra)*. Berliner Turfantexte: XVIII. Turnhout: Brepols. [AYZieme]

Zülfikar, H. (2018). *Türkçede ses yansımali kelimeler. İnceleme Sözlük* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.